

دوفصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء(س)
سال بیست و هشتم، دوره جدید، شماره ۲۱، پیاپی ۱۰۶، بهار و تابستان ۱۳۹۷

بازشناسی تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایالت روان براساس مقایسهٔ نسخ خطی دفاتر تحریر «لوا»* روان در دو مقطع ۹۹۸ و ۱۳۹۱ق/ ۱۵۹۰ و ۱۷۲۷م^۱

میرصمد موسوی^۲
سیمین ستایش^۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۰۷

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۷

چکیده

فقدان منابع در حوزه تاریخ اجتماعی ایران، آگاهی‌های مورخان این حوزه از تاریخ ایران را محدود نموده است. در چنین شرایطی اسناد با توجه به جایگاهی که در میان منابع مکتوب تاریخی دارند، می‌توانند تکیه‌گاه مناسبی برای پژوهش‌های تاریخی باشند و با کامل نمودن اطلاعات مورخان به یافته‌های آنان ارزش تحقیقی و استنادی بخشند. بنابراین شناسایی و معرفی این منابع همچون دفاتر «مفصل^۴ و اجمال^۵» به دست آمده از آرشیو عثمانی در رابطه با تاریخ ایران، امری لازم و ضروری است. هدف اصلی این پژوهش بررسی محتوای دفاتر

* لوا: پرچم؛ علم؛ علمی که به نشانهٔ حکومت از طرف پادشاهان برای کسی فرستاده می‌شد. در اینجا معنی ایالت را می‌دهد.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2019.18847.1190

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور (نویسندهٔ مسئول). m.samad59@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری ایران اسلامی دانشگاه تبریز. siminsetayesh2@gmail.com

2. mofassal
3. Ejmal,mojmal

«مفصل و اجمال» ایالت «روان» در دو مقطع زمانی (۹۹۸ و ۱۳۹۰/ق و ۱۷۲۷م) و تبیین اهمیت، جایگاه و ارزش منحصر به فرد این آثار تاریخی برای تحقیق در مسائل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران می‌باشد. این مقاله با رویکرد توصیفی - تحلیلی سامان یافته است و نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این دفاتر منبع مناسبی جهت شناخت انواع مالیات‌ها، جمعیت‌شناسی، تولیدات کشاورزی، ترکیب قومی - نژادی و مذهبی، وضعیت اشتغال و انواع فعالیت‌های اقتصادی، میزان درآمد‌های مالیاتی و سیر تحولات ایجاد شده در هر کدام از این موارد، می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: روان، دفتر مفصل روان، دفتر اجمال روان، جمعیت‌شناسی، انواع مالیات‌ها.

مقدمه

راهبرد دیرین عثمانی‌ها در ایران همواره بر توسعه طلبی و الحاق سرزمین‌های ایرانی بر خاک عثمانی استوار بود و زمانی که قدرت مرکزی ایران، دوران ضعف خود را سپری می‌کرد، پاشاهای عثمانی با کسب اجازه از باب عالی غرب و شمال غرب ایران را محکوم توسعه طلبی‌های ارضی، سیاسی و اقتصادی خود می‌نمودند. در دوران صفویه، مناطق مذکور دوبار و در مجموع نزدیک به ۳۵ سال به اشغال عثمانی درآمد. عثمانی‌ها به منظور الحاق دائمی این مناطق تلاشی بی‌وقفه در استقرار تشکیلات اداری - مالی خود کردند و سیاهه‌های مالیاتی به نام دفاتر «مفصل و مجمل» از خود به یادگار گذاشتند. سیاهه‌هایی که جهت اخذ مالیات از مردم تهیه می‌شد و ارزش منحصر به فردی در بازشناسی زوایای مختلف تاریخ اجتماعی و اقتصادی شهرهای غرب و شمال غربی ایران از جمله «ایروان، قراباغ، اردبیل، تبریز، خوی، ماکو، همدان، کرمانشاه، مراغه، ارومیه، خلخال، لرستان و ...» در قرن شانزدهم و هیجدهم میلادی برابر با دهم و دوازدهم هجری قمری دارد. لذا هر نوع تحقیق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در این دوره، بدون شناسایی و بهره‌بردن از نسخ خطی نمی‌تواند جامع و مطمئن باشد. با توجه به اینکه زبان این دفاتر به خط «سیاق عثمانی»^۱ می‌باشد، تاکنون پژوهشگران عرصهٔ تاریخ‌نگاری ایران، این نسخ خطی ارزشمند را به

۱. سیاق نوعی خط رمزگونه برای نوشتن حساب و دفاتر تجاری و اقتصادی در ایران بوده که تا روی کار آمدن رضاشاه مورد استفاده قرار می‌گرفت. خط سیاق از طریق ایران به عثمانی راه یافت و سیاق به زبان ترکی مورد استفاده قرار گرفت.

صورت جدی مورد توجه قرار نداده‌اند.^۱ «دفاتر تحریر» برای نخستین بار توسط «برنارد لوئیس»^۲ معرفی گردید، سپس «عثمان غازی اوزگودنلی»^۳ و همکارانش طی دو مقاله با عنوان «اسناد بایگانی‌های ترکیه در ارتباط با تاریخ ایران» به صورت کلی به معرفی و تبیین جایگاه دفاتر پرداختند. همچنین پژوهشگران کشور ترکیه و آذربایجان چون «رئوف اوزجان»^۴ در رساله دکتری خود با عنوان «ایروان در دوره حاکمیت عثمانی‌ها از ۱۷۷۴-۱۷۲۴م» و «سلجوق ایلگاز»^۵ در رساله دکتری خود با عنوان «ایروان در دوره حاکمیت عثمانی‌ها» قسمت‌های از این دفاتر را مورد توجه قرار دادند. در ایران نیز «محمد سلماسی‌زاده» و همکارش «یاخشی‌خانیم نصیراوا» در مقاله‌ای تحت عنوان «بازشناسی یک منبع دست اول برای تاریخ اجتماعی ایران (نسخه خطی لوای ایالت] ارومیه و خلخال» ضمن بررسی تاریخ اجتماعی - اقتصادی آن ایالت از روی دفاتر (۱۷۲۷م/۱۳۹۱ق)، به معرفی جایگاه ارزشمند این اسناد مهم، برای تاریخ ایران پرداخته‌اند. پژوهش حاضر نیز با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و استناد به اطلاعات دفاتر «لوای روان» مربوط به سال‌های (۹۹۸ و ۱۱۳۹ق/۱۵۹۰ و ۱۷۲۷م) و مقایسه آنها توانسته است گوشه‌هایی از تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایالت «روان» را آشکار نماید.

ایالت «روان»

«روان یا ایروان» پایتخت امروزی جمهوری ارمنستان، همواره از مراکز مهم و کلیدی ایران محسوب می‌گردید که در دوره قاجار طی عهدنامه «ترکمانچای ۱۸۲۸م/۱۲۴۳ق» به همراه سایر نواحی قفقاز از ایران جدا و وارد حاکمیت روسیه گردید. آن طور که از منابع پیداست، بافت روستایی این ایالت به دستور شاه اسماعیل اول، در اوایل قرن دهم هجری قمری/ شانزدهم میلادی، توسط «روان قلی خان سردار» تغییر یافت و چهره شهری به خود گرفت و اهمیت روز افزونی پیدا کرد (celebi, 1935: 2/281؛ bala, 1986: 4/312-313). پس از سامان بخشیدن به امور این ایالت، شهرهای اطراف چون «نخجوان»، «اردوباد»، «ماکو» واقع در آذربایجان غربی، «شورگل» و گاهی ناحیه «بایزید» به حوزه اداری آن اضافه گردید (برن، ۱۳۴۹: ۲۸؛ BOA, MD, 27, hnr, 241: 28).

---

۱. نویسنده مسئول مقاله حاضر، ابتدا با مساعدت اساتید بزرگوارى چون «علی سینان بیلگلی و سینان ساتار» به مطالعه و یادگیری خط «سیاق ترکی» پرداخته و با دست‌یابی به این نسخ خطی به مطالعه همه‌جانبه آنها اهتمام داشته است. بنابراین پژوهش پیش‌رو بخشی از نتایج به‌دست‌آمده از این دفاتر می‌باشد و در مقالات آتی بخش‌های دیگر آن چاپ خواهد شد.

2. Bernard lewis

3. Osman G. Ozgudenli

4. Raouf ozcan

5. Selcuk ilgaz

ایروان در تشکیلات اداری صفویان به عنوان مرکز «بیگلریگی»^۱ ایالت «چخورسعد»^۲ که شامل مجموع نواحی ذکر شده بود، شناخته شد. (برن، ۱۳۴۹: ۲). این ایالت به علت برخورداری از قلعه سوق الجیشی و قرار گرفتن در مرز ایران و عثمانی یکی از چند موضع اختلاف آفرین میان دولت‌های صفوی و عثمانی بود که بارها میان دو دولت دست به دست گردید (Bournatioun, 1992: 10). محمد کاظم مروزی درباره اهمیت این شهر نوشته‌اند: «در مملکت ایران دو قلعه است که در بلندی و استحکام قرینه ندارد: در دهنه روم قلعه ایروان و در خراسان قلعه مرو، که قلعه ایروان از همه مرتفع تر است». (محمد کاظم مروزی، ۱۳۷۴: ۱۳۱۳، ۶۱۳). صفویان حفظ این ایالت مرزی در برابر عثمانی را همواره جدی می‌گرفتند و بیگلریگی‌های آن را از طوایف «روملو»، استاجلو و قاجار که جزو طوایف مهم تشکیل‌دهندهٔ سلسله صفویه بودند، انتخاب می‌کردند؛ حضور افرادی چون «دیوسلطان و حسین خان روملو»، «شاه‌قلی سلطان و تخماق خان استاجلو» و «امیرگونه خان قاجار» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱/۷۵، ۲/۶۷۰، ۳/۱۰۴۱) به عنوان بیگلریگی‌های این ایالت مؤید این مطلب می‌باشد.

عثمانی‌ها به منظور تسلط بر حیات اقتصادی و موقعیت استراتژیک این ایالت، در دوره صفویه دوبار آن را اشغال کردند. بار اول در دوره سلطان «مراد سوم» (۱۵۹۵-۱۵۷۴م)، «فرهاد پاشا» در سال (۱۵۸۳م/۹۹۱ق) پس از تصرف این ایالت درخواست صلح نمود و «محمدخان تخماق استاجلو» حاکم «روان»، که تاب مقاومت در برابر نیروهای عثمانی را نداشت، مجبور به عقب‌نشینی به سمت «نخجوان» گردید (Gelibolulu, 1339: 2/14; peçevi, 1999: 2/79). در این هنگام سلطان «محمد خدابنده صفوی» در خراسان بود و نیروهای صفویه دچار اختلاف شدید بودند (ترکمان، ۱۳۵۰، ۲/۱، ۲۶۵، ۲۸۹، ۲۹۲؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲: ۶۲۵). توسعه طلبی ارضی عثمانی‌ها در

---

۱. واژه ترکی؛ یکی از منصب‌های لشکری در ایران از قرن هفتم تا دوازدهم هجری به معنی حاکم و فرمانده نظامی ایالات بزرگ و سرحدات.

۲. «چخورسعد»، نام ناحیه‌ای در غرب و جنوب غرب منطقه «ایروان» است که در غرب تالاقی رودخانه‌های «ارس» و «آرپاجای» قرار دارد و تا جنوب «ارس» کشیده شده است. مورخان ایرانی آن را «چخورسعد» و منابع عثمانیان آن را «سعدچوقورو» خوانده‌اند. این کلمه که نخستین بار در کتاب «دیاریگریه» آمده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۷۵) نام خود را از آن جهت گرفته است که در نیمه قرن چهاردهم، ناحیه قشلاقی امیری ترکمن به نام «سعد» بوده است. بعدها قبیله این امیر ترکمن، فصل زمستان را پیوسته در آنجا به سر می‌بردند و در سال ۸۱۳ق. زمانی که سلسله «قراقویونلوها» در «تبریز» به قدرت رسیدند، خاندان «سعدلوها» بر منطقه «ایروان» حاکم بودند. این منطقه به علت اینکه پایین‌تر از سطح دریا قرار گرفته و به سبب فرورفتگی بزرگ زمین، نزد «اویماقات‌ها» و ایلات ترک‌زبان، «چخور» یعنی «جای گود» نامیده شد. در دوره «صفویان» این ناحیه که مرکزش در «ایروان» بود، به صورت یک منطقه بزرگ اداری درآمد (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۹۲-۲۹۳؛ سومر، ۱۳۶۹: ۱/۴۰-۳۹)

مرزهای ایران با ضعف اقتدار دولت مرکزی رابطه مستقیم داشت. در واقع این حکومت همواره با استفاده از ضعف و بحران‌های دربار ایران، سیاست‌های نظامی خود را در این کشور پیاده می‌نمود. به رغم تلاش‌های نیروهای صفوی نه تنها موفقیتی در بازپس‌گیری این ایالت حاصل نشد بلکه شاه «عباس اول» بعد از به قدرت رسیدن طی پیمان صلح (۹۹۸ق/۱۵۹۰م) به طور رسمی قسمت عمده ایالات آذربایجان از جمله ناحیه «چخورسعد» را به عثمانی‌ها واگذار نمود (Uzunçarşılı, 1973, 3/63). بدین ترتیب اداره شهر به مدت ۲۲ سال در دست نیروهای عثمانی باقی ماند تا اینکه در سال (۱۶۰۴م/۱۰۱۳ق) پس از قدرت‌گیری «شاه عباس اول» و پیروزی بر ازبکان، به دستور وی، قزلباش‌ها نیروهای عثمانی را از شهر بیرون کردند (Kirzioğlu, 1963: 530; Sümer, 1976: 198; Solakzade, 1989, 2/442).

دور دوم تصرف این ناحیه طی حاکمیت «احمد سوم» (۱۷۳۰-۱۷۰۳م) مصادف با اواخر حکومت صفویان و سقوط این دولت توسط افغان‌ها صورت گرفت. علت توجه مجدد ترکان به مرزهای ایران را باید در تحولات جبهه اروپایی این امپراتوری جستجو نمود. متعاقب شکست حکومت عثمانی از اتریش و عهدنامه «پاسارویتز» (۱۷۱۸م/۱۱۳۰ه.ق) باب عالی قسمت اعظم متصرفات اروپایی خود را از دست داد (Aktepe, 1986, 9/514-522) و با تغییر سیاست‌های برون‌مرزی بار دیگر تلاش کرد تا از وضع آشفته ایران به نفع خود بهره‌مند گردد. لذا «دری افندی»^۲ هم‌زمان با ورود سفیر روسیه، «ارتمی ویلنسکی»^۳ به ایران فرستاده شد. هر دو ایلچی با تکیه بر مشاهدات خود از اوضاع ایران، پیش‌بینی کردند که صفویان در سرایشی سقوط قرار دارند (لاکهارت، ۱۳۳۱: ۲۳-۲۲؛ ۱۵، ۳-۹؛ ۱۹۷۰: ۱۵، ۳-۹). بنابراین متعاقب گزارش سفیر و خبر تصرف اصفهان به دست افغان‌ها، سلطان عثمانی به والیان مرزی «دیاربکر» و «قارص» فرمان حمله را صادر کرد (نصیری، ۱۳۶۴: ۳-۲) و برای نواحی ایرانی مجدداً تجربه اشغال سال‌های پیش تکرار گردید. این بار نیروهای عثمانی تنها نبودند بلکه روسیه نیز سیاست‌های توسعه‌طلبانه خود را در ایران دنبال می‌نمود. دیری نپایید که اختلافات روسیه و عثمانی بر سر تقسیم نواحی غرب و شمال غرب ایران با پیمان سیزدهم شوال (۱۱۳۶ق/۱۷۲۴م) بر طرف گردید (سیوری، ۱۳۹۲: ۲۵۱؛ ۲۸؛ ۲۰۰۷: ۲۸؛ ivacan, 2007).

1. pasarofca

نام پیمانی است که پس از شکست امپراتوری عثمانی از اتریش و جمهوری و نیز میان این امپراتوری از یک سو و دولت‌های اتریش و جمهوری و نیز از سوی دیگر در شهر «پاسارویتز» واقع در صربستان بسته شد. به موجب این عهدنامه عثمانی بخشی از سرزمین‌های خود در صربستان و تمسوار را به اتریش واگذار نمود. (موسوی یجنوردی،

۱۳۸۳: ۱۳/۵۱۵)

2. Dori afendi

3. Artimi vilenski

بار دیگر به مدت ۱۳ سال ایالت «روان» در اختیار عثمانی‌ها قرار گرفت و سیستم اداری امپراتوری در آن پیاده گردید. سرانجام «روان» پس از ظهور «نادرشاه افشار»، طبق قرارداد (۱۷۳۶/۱۱۴۹م) که بین وی و باب عالی بسته شد، دوباره به داخل مرزهای ایران بازگشت.

عمّال عثمانی طی این مدت طولانی توانستند با پیدانمودن مهم‌ترین رکن اقتدار حاکمیت خود در شهرهای اشغالی یعنی نظام اداری - مالی عثمانی، به بهره‌برداری از توانمندی‌های اقتصادی ایالت «روان» دست زنند و در بعضی مواقع ترکیب جمعیت این ایالت را با کوچاندن و اسکان قبایل سنی مذهب به نفع خود برهم زنند. برطبق سنت‌های حاکم بر این دیوان‌سالاری منظم امپراتوری، بعد از اشغال مناطق جدید، به‌رغم توجه به سیستم اداری مرسوم در ناحیه، از طرف دولت افراد مورد اعتمادی به عنوان «محرر» یا «امین» به همراه «کاتبان» مأمور بودند تا با استفاده از اطلاعات افراد آگاه محلی چون اعیان و اشراف، کدخداهای اداره‌کنندگان قبلی سرزمین‌های مفتوحه (İnalçık, İA, 2010: 39/426-42; İnalçık, 2010: 72-74) کوی به کوی و خانه به خانه تمام شهر و روستاهای اطراف و مناطق وابسته را بگردند و سیاهه‌های دقیقی از اوضاع اجتماعی و اقتصادی، مقدار زمین موجود و ویژگی‌های جمعیتی مثل تعداد جمعیت، نوع حرفه‌ها، تعداد افراد شاغل، بیکار و مجرد، متأهل و بیوه، ترکیب قومی - نژادی، تعداد افراد معلول، سالم، هنرمند، عالم، صنعت کار، وضعیت شهر از لحاظ معماری و ساختار شهری، نام محله‌ها، نوع تولیدات کشاورزی از قبیل گندم، جو، عدس و میزان مالیات دریافتی از آنها، روابط تجاری و نحوه ورود و خروج کالا به شهرهای مختلف و میزان مالیات دریافتی از آنها، تعداد روستاها، نوع زمین‌ها، میزان وسعت و حاصلخیزی، اوقاف موجود و زمین‌هایی که قابلیت اعطا به افراد (به عنوان زمین‌های خاص همایون، تیمار و زعامت و...) را داشته‌اند، تهیه کنند و حاکم، قاضی و تمام مأموران دولتی مجبور به همکاری با این افراد بودند.

این سیاهه‌ها پس از جمع‌آوری اطلاعات و به اصطلاح پس از «تاپو» شدن در دفاتر «تاپو تحریر»^۱ توسط «محررها»، به پایتخت ارسال می‌گردید و داده‌های موجود در آن پس از مقایسه و تطبیق، طی نسخه‌ای به عنوان «دفتر مفصل»، که دارای تمغای سلطان بود، به بایگانی آرشیو سلطنتی فرستاده می‌شد و نسخه دیگر که بدون تمغا بود با نام «دفتر اجمال» برای اداره ایالت به دست افراد دیوانی و بیگلربیگی‌ها سپرده می‌شد (İnalçık, İA, 2010: 39/426-427; İlgaz, 2010: 2-12).

۱. تاپو در ترکی به معنی ثبت کردن؛ «تاپو تحریر» نامی است که در آرشیو صدارت عظمای عثمانی در استانبول به مجموع این دفاتر مالیاتی اطلاق می‌گردد.

اهمیت و جایگاه دفاتر برای تاریخ اجتماعی ایران و معرفی دفاتر ایالت «روان»

بایگانی‌های عثمانی از دو بخش اسناد^۱ و دفاتر^۲ تشکیل شده است و در آن حدود هزار و بیست و چهار دفتر و یکصد میلیون سند نگهداری می‌شود (اوز‌گودنلی، ۱۳۹۰: ۳۲۶). دفاتر «تاپو تحریر» که در قالب «دفتر مفصل» و «دفتر اجمال یا مجمل» به ثبت رسیده است، مهم‌ترین دفاتر بایگانی‌های عثمانی به شمار می‌آید. چرا که این دفاتر، اطلاعات دقیقی درباره مسائل اقتصادی، اجتماعی، دینی، دیوان‌سالاری، جمعیت‌شناسی و شهرشناسی مناطق اشغالی ارائه می‌دهند. «عثمان‌غازی اوز‌گودنلی» از بین این دفاتر، که به زبان «سیاق ترکی» نوشته شده است، سی دفتر را مربوط به ایران دانسته است که به سال‌های (۱۷۲۹-۱۷۲۴م/۱۱۴۴-۱۱۳۹ه.ق) اختصاص دارد (اوز‌گودنلی، ۱۳۹۰: ۳۲۶). البته باید گفت که این ایران‌شناس دفاتر مربوط به مناطق جداشده از ایران در دوره قاجاریه و دفاتر مربوط به سال ۱۵۹۰م/۹۹۸ه.ق را که طی آن مناطق غرب و شمال غرب ایران نزدیک به بیست و دو سال از حاکمیت صفویه جدا شد در نظر نگرفته است. از مجموع دفاتر مربوط به تاریخ ایران، پنج دفتر و دو سبج به ایالت «روان» و مناطق تابعه آن اختصاص دارد که از مهم‌ترین و معتبرترین منابع تاریخی برای شناخت وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایالت «روان» طی دوران صفویه می‌باشد. هم‌اکنون این دفاتر به همراه «دفاتر مهمه»^۳ که شامل فرامین سلاطین عثمانی جهت تدوین این دفاتر بود (BOA, MD, 74, hnr, 562: 248; Bilgili, 2004: 8-20) و قانون‌نامه‌هایی که از طرف سلطان عثمانی برای اداره ایالات و ولایات تهیه می‌گردید، در آرشیو دولت عثمانی نگهداری می‌شود. اهمیت شناسایی و مطالعه این اسناد مهم در محتوای آن نهفته است. همان‌طور که در مقدمه بدان اشاره گردید، این دفاتر به‌عنوان بخشی از نسخ خطی تاریخ اجتماعی ایران، دربرگیرنده آگاهی‌های تاریخی ارزشمندی است که منابع ایران دوره صفوی فاقد آن می‌باشند. بنابراین این دفاتر نه تنها پژوهشگر را در مسیر شناختی مطمئن از زوایای تاریخ اجتماعی و اقتصادی این نواحی هدایت می‌کند بلکه با توجه به ویژگی برجسته دفاتر، یعنی تهیه آنها در دو دوره مختلف - یک بار در نیمه اول حاکمیت صفویان و بار دوم در پایان کار این حکومت - امکان تطبیق و مقایسه سیر تحولات اقتصادی و اجتماعی ایالات غرب و شمال غرب ایران چون «روان» یا «چغورسعد» در دوران صفویه میسر می‌گردد.

۱. دفتر تاپو تحریر شماره ۶۳۳:

«دفتر مفصل» ایالت «روان» براساس قانون‌نامه‌ای که در بالای دفتر ذکر گردیده در تاریخ محرم‌الحرام

1. evraq
2. Defterler
3. Muhimme Defterleri

۱۶۰ / بازشناسی تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایالت روان براساس مقایسهٔ نسخ خطی دفاتر تحریر «لوی روان» ...

۱۵۹۰م/۹۹۸ق در قالب ۳۹۴ صفحه به رشتهٔ تحریر درآمده است. البته ایالت «روان» در تاریخ ۱۵۸۳م در زمان «مراد سوم» (۱۵۹۵-۱۵۷۴م)، فتح گردید ولی به علت ادامهٔ درگیری‌ها و امکان جابه‌جایی ایلات کوچ‌رو در این ایالت، کار تحریر آن به تعویق افتاد و طی سال ۱۵۹۰م صورت گرفت. اسامی این ایلات توسط کاتبان در آخر دفتر ثبت شده است. مسئولیت «امین مال» دفتر مزبور را «محمد افندی» برعهده داشته و «کاتب مال»، شخصی از کاتبان حساب به نام «حسن» بوده است (BOA, T.T.D, 633:3).

۲. دفتر تاپو تحریر شماره ۸۹۵:

این دفتر مربوط به ناحیه «ماکو» وابسته به ایالت «روان» می‌باشد که کار تحریر آن به تاریخ رجب ۱۱۳۹ق / ۱۷۲۷م به اتمام رسیده است. در بالای صفحه ۵ دفتر، طغرای سلطان «احمد سوم» (۱۷۳۰-۱۷۰۳م) موجود است. دفتر دارای ۴۱ صفحه و دارای دو «درکنار»^۱ است. در اولی منطقه به عنوان «یوردلوک - اجاقلیق»^۲ به تاریخ ۱۱۳۸ق / ۱۷۲۶م به «عبدالفتاح بیگ بن محمد پاشا» واگذار شده است و در دومی به تاریخ رمضان ۱۱۴۰ق / ۱۷۲۸م «یوردلوک - اجاقلیق» لغو شده و منطقه به عنوان بیگلربیگی «روان» در ردیف زمین‌های خاص همایونی، به عنوان «تیمار و زعامت» ثبت شده و به دیوان «خاصه» واگذار گردیده است (BOA, T.T.D, 895: 2-3).

۳. دفتر تاپو تحریر شماره ۸۹۸:

این دفتر با نام «دفتر اجمال» ایالت «روان» به تاریخ رمضان ۱۱۴۰ق / ۱۲ نسیان ۱۷۲۸م جمع‌آوری شده است. در بالای دفتر مثل دفتر قبلی طغرای «سلطان احمد سوم» دیده می‌شود. هرچند دفتر مزبور ۱۷۱ صفحه است ولی در هنگام ثبت و مجلد شدن دفتر، چند صفحه از جمله صفحه‌های «۵،۶،۲۳،۲۴» به اشتباه ردیف شده و شماره صفحات صحیح نمی‌باشد.

۴. دفتر شماره ۹۰۱:

«دفتر مفصل» ایالت «روان» به تاریخ ۱۷۲۸م تحریر شده و دارای ۵۸۳ صفحه است. در بالای دفتر، تاریخ محرم ۱۱۴۰ق / ۱ شباط ۱۷۲۸م به همراه طغرای «سلطان احمد سوم» دیده می‌شود. هرچند در صفحه پایانی مهر به وضوح نیفتاده است، اما وجود کلمه‌ای شبیه به کلمه «راغب» نشان می‌دهد که به احتمالی این مهر متعلق به «راغب محمد افندی» یا «قوجا راغب پاشا»^۳ مهرداد «روان» باشد.

۱. حاشیه؛ حاشیه‌نویسی.

۲. نوعی اقطاع که در آن ناحیه مورد نظر به صورت موروثی در اختیار فرد، قرار گذاشته می‌شود.

3. Gōja ragib paşa

۵. دفتر تاپو تحریر شمار ۹۰۵:

«دفتر مفصل قضای نخجوان» نیز وابسته به ایالت «روان» است. این دفتر به تاریخ ۹ محرم ۱۱۴۰/۲۷ آگوست ۱۷۲۷م تحریر و به دفترخانه تسلیم شده است. دفتر دارای ۳۰۶ صفحه است و اطلاعاتی راجع به شهر جلفا و کلیسای آن در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد (BOA.T.T.D,905:1-3).

اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایالت «روان» یا «چخورسعد»

با مطالعه در دفاتر لوی «روان» می‌توان دریافت که این دفاتر برای شناخت ساختار جمعیتی منطقه صورت گرفته است تا از این طریق نظام اداری عثمانی به هدف اصلی خود یعنی اخذ مالیات نظامند و دقیق نایل آید. بنابراین با توجه به هویت مالی این دفاتر، شناخت ساختارهای اقتصادی، جغرافیایی، اداری، فرهنگی، اجتماعی، اوضاع طبقاتی، پراکندگی قومی - نژادی، مذهبی این ایالت بیشتر در قالب دو موضوع جمعیت‌شناسی و نظام مالیاتی امکان‌پذیر می‌باشد.

الف) ویژگی جمعیت‌شناسی ایالت

نه تنها در منابع رسمی تاریخ‌نگاری دوران صفویان بلکه در اکثر ادوار تاریخی ایران، درباره موضوعاتی چون ویژگی‌های جمعیت‌شناسی (مجرد، متأهل، بیوه، کر، لال و معلول بودن جمعیت)، انواع توده‌های جمعیتی و تقسیم‌بندی‌های نژادی و قومی، وضعیت معیشت، اشتغال، تعداد بیکاران، انواع پیشه‌ها و نحوه توزیع و تقسیم کار در روستاها، شهرها، مؤلفه‌های فرهنگی چون زبان و مذهب، اطلاعات بسیار اندکی وجود دارد. بنابراین زمانی که ما چنین داده‌های نادری را با استناد بر سرشماری‌هایی که به منظور اخذ مالیات در این دفاتر ثبت شده است به دست می‌آوریم؛ اطلاعات جامعی برای شناخت مردم و تبیین ساختارهای اجتماعی - اقتصادی منطقه کسب می‌کنیم که این خود جایگاه این منابع را بازگو می‌کند. از حاصل مقایسه دفاتر سال‌های ۹۹۸ق/۱۵۹۰م و ۱۱۴۰-۱۱۳۹ق/۱۷۲۷م پراکندگی انسانی، میزان رشد و رکود اقتصادی و نقش عشایر در رونق اقتصاد ایالت را می‌توان معین کرد.

طبق آمار به دست آمده از دفاتر مفصل (۱۵۹۰م)، تعداد جمعیت ایالت «روان» در مجموع «۴۵۴۷۸» هزار نفر با «۸۹۷۹» خانه بوده است. از مجموع این جمعیت، آمار مربوط به جمعیت مسلمان «۱۷۱۳۳» هزار نفر به همراه «۳۳۲۰» خانه و «۷۷۶» نفر مجرد است و آمار سرشماری دفاتر مربوطه، غیرمسلمانان را «۵۶۵۹» خانه و «۲۸۳۴۵» نفر نشان می‌دهد. هر خانه پنج نفر به علاوه

مجردها برآورد شده است که از این جمعیت ۳۸ درصد ترک و مسلمان و ۶۲ درصد غیرمسلمان می‌باشد (BOA, T.T.D, 901:20-33).^۱ اما دفاتر (۱۷۲۷م) آمارهای جدیدی در اختیار می‌گذارند که نشان‌دهندهٔ تغییرات ایجاد شده در ساختار جمعیتی، قومی و مذهبی منطقه دارد. طبق این آمار جمعیت مالیاتی ایالت «روان» در مجموع «۱۱۴۵۰۶» هزار نفر ثبت شده است که نشان‌دهندهٔ افزایش قابل توجه جمعیت منطقه می‌باشد. از این تعداد نفر، «۶۱۸۹۶» هزار نفر مسلمان و «۵۲۶۱۰» هزار نفر غیرمسلمان بوده است. در مقایسه با دفتر تحریر (۱۵۹۰م/۹۹۸ه.ق)، جمعیت مسلمان ترک از ۳۴ درصد به ۵۴ درصد افزایش یافته است و آمار سرشماری‌های صورت گرفته از افزایش ۱۳۵ درصدی مؤدیان مالیاتی خبر می‌دهد. طی این دوران از مجموع «۲۲۵۶۲» خانه، «۱۲۰۵۲» خانه مربوط به مسلمانان و «۱۰۵۱۰» خانه مربوط به غیرمسلمانان بوده است و از تعداد «۲۰۹۵» نفر مجرد ایالت «روان»، «۱۵۹۵» نفر مسلمان و «۵۰۰» نفر غیرمسلمان بوده‌اند. داده‌های جمعیتی و جغرافیایی - اداری ذکر شده در قالب جداول ۱ و ۲ به صورت مقایسه‌ای با جزئیات بیشتر ارائه گردیده است. همچنین اسامی عشایر منطقه به همراه محل اسکان هریک از آنها در دو مقطع زمانی (۱۵۹۰م و ۱۷۲۷) براساس دفاتر تاپو تحریر ایالت «روان» در جدول شماره ۳ ذکر شده است.

جدول شماره ۱

ناحیه‌ها در سال ۱۵۹۰م	مسلمان				غیر مسلمان			جمعیت عمومی
	خانه	مجرد	نفوس تخمینی	درصد	خانه	جمعیت تخمینی	درصد	
آباران	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آببیک	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آقچه قلعه	۳۱	۳	۱۵۸	%۷	۳۹۵	۱۹۷۵	%۹۳	۲۱۳۳
آلینجا	۳۲۲	۱۰۴	۱۷۱۴	%۵۷	۲۵۴	۱۲۷۰	%۴۳	۲۹۸۴
آرالیک	۹	۴	۴۹	%۵	۲۰۵	۱۰۲۵	%۹۵	۱۰۷۴
آرموی	۴۷	۱۱	۲۴۶	%۷۵	۱۶	۸۰	%۲۵	۳۲۶
آزادجیران	۳۶۲	۵۶	۱۸۶۶	%۴۷	۴۲۱	۲۱۰۵	%۵۳	۳۹۷۱
بازارچایی	۰	۰	۰		۰	۰		۰
دره نورگوت	۰	۰	۰		۲۷	۱۳۵	%۱۰۰	۱۳۵
دره شاهبوز	۵۵	۱۲	۲۸۷	%۳۹	۸۸	۴۴۰	%۶۱	۷۲۷
دره شام	۰	۰	۰		۵۴	۲۷۰	%۱۰۰	۲۷۰
قاراباغ	۳۵	۱۱	۱۸۶	%۱۰۰	۰	۰		۱۸۶
کارنی	۱۷۶	۱۵	۸۹۵	%۵۶	۱۳۸	۶۹۰	%۴۴	۱۵۸۵

۱. برای برآورد تعداد خانه‌ها رک:

(Barkan, 1986:286-333; Göyüncü, 1979:331-348; Turk-islam, 1980:209-230; Barkan, 1953:11).

ناحیه‌ها در سال ۱۵۹۰م	مسلمان				غیر مسلمان			جمعیت عمومی
	خانه	مجرد	نفوس تخمینی	درصد	خانه	جمعیت تخمینی	درصد	
کاریبی	۱۸۷	۱۷	۹۵۲	%۲۲	۶۹۱	۳۴۵۵	%۷۸	۴۴۰۷
اردوباد	۲۵۸	۰	۱۲۹۰	%۹۵	۱۵	۷۵	%۵	۱۳۶۵
مواضع خاتون	۰	۰۰	۰	۰	۲۴	۱۲۰	%۱۰۰	۱۲۰
ملک اصلان	۴	۰	۲۰	%۱۰۰	۰	۰	۰	۲۰
نخجوان	۷۸۰	۱۶۹	۴۰۶۹	%۶۵	۴۳۲	۲۱۶۰	%۳۵	۶۲۲۹
روان (مرکز)	۳۵۷	۷	۱۷۹۲	%۲۵	۱۰۹۷	۵۴۸۵	%۷۵	۷۲۷۷
سیسیان	۳۱	۲	۱۵۷	%۲	۱۵۴۵	۷۷۲۵	%۹۸	۷۸۸۲
شراپخانه	۰	۰	۰		۰	۰		۰
شور	۳۷۲	۶۲	۱۹۲۲	%۱۰۰	۰	۰		۱۹۲۲
شروت	۵۸	۱۱	۳۰۱	%۶۴	۳۴	۱۷۰	%۳۶	۴۷۱
تالین	۴۶	۲۲	۲۵۲	%۲۳	۱۷۳	۸۶۵	%۷۷	۱۱۱۷
زر	۰	۰	۰	۰۰	۰	۰	۰	۰
زیل	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
وادی	۱۹۰	۲۷۰	۹۷۷	%۸۰	۵۰	۲۵۰	%۲۰	۱۲۷۷
مجموع	۳۳۲۰	۷۷۶	۱۷۱۳۳	%۳۸	۵۶۵۹	۲۸۳۴۵	%۶۲	۴۵۴۷۸

جدول شماره ۲

ناحیه‌ها در سال ۱۷۲۷م	مسلمان				غیر مسلمان			جمعیت عمومی	
	خانه	مجرد	نفوس تخمینی	درصد	خانه	مجرد	جمعیت تخمینی		
آباران	۶۰	۰	۳۰۰	%۱۹	۲۵۰	۰	۱۲۵۰	%۸۱	۱۵۵۰
آینجا	۵۳۵	۷۸	۲۷۵۳	%۴۹	۵۶۹	۰	۲۸۴۵	%۵۱	۵۵۹۸
آرالیک	۳۸۹	۳۸	۱۹۸۳	%۵۴	۳۳۷	۱۲	۱۶۹۷	%۴۶	۳۶۸۰
آزادجیران	۳۸۲	۱۱۲	۲۰۲۲	%۱۸	۱۸۷۸	۰	۹۳۹۰	%۸۲	۱۱۴۱۲
دره آلاس	۲۲۹	۳۰	۱۱۷۵	%۶۸	۱۰۹	۰	۵۴۵	%۳۲	۱۷۲۰
دره چیچک	۶۲	۳	۳۱۳	%۱۶	۳۱۷	۰	۱۵۸۵	%۸۴	۱۸۹۸
دره نورگوت	۰	۰	۰	۰	۵۶	۰	۲۸۰	%۱۰۰	۲۸۰
دره شاهبوز	۵۳	۲	۲۶۷	%۳۰	۱۲۷	۰	۶۳۵	%۷۰	۹۰۲
دره شام	۰	۰	۰	۰	۲۵۵	۰	۱۲۷۵	%۱۰۰	۱۲۷۵
ایقدر (ایقدر)	۷۸۵	۱۲۷	۴۰۵۲	%۷۴	۲۸۸	۱۲	۱۴۵۲	%۲۶	۵۵۰۴
قاراباغ	۲۰۱	۲۴	۱۰۲۹	%۷۴	۷۲	۰	۳۶۰	%۲۸	۱۳۸۹
قارنی	۱۲۹۵	۲۲۵	۶۷۰۰	%۴۲	۱۷۶۱	۳۱۱	۹۱۱۶	%۵۸	۱۵۸۱۶
کاریبی	۱۲۲۴	۱۳۸	۶۲۵۸	%۹۲	۱۱۰	۱۹	۵۶۹	%۸	۶۸۲۷
قیوخ بولاغ	۶۶۶	۳۹	۳۳۶۹	%۳۳	۱۳۲۹	۹۸	۶۷۴۳	%۶۷	۱۰۱۱۲
قشلاخان	۵۸۳	۱۷۰	۳۰۸۵	%۳۰	۱۴۶۵	۰	۷۳۲۵	%۷۰	۱۰۴۱۰
ماکو	۶۰۶	۱۹	۳۰۴۹	%۷۱	۲۴۲	۹	۱۲۱۹	%۲۹	۴۲۶۸

ناحیه‌ها در سال ۱۷۲۷م	مسلمان				غیر مسلمان				جمعیت عمومی
	خانه	مجرد	نفوس تخمینی	درصد	خانه	مجرد	جمعیت تخمینی	درصد	
مواضع خاتون	۱۰	۱	۵۱	%۲۴	۳۳	۰	۱۶۵	%۷۶	۲۱۶
ملک ارسلان	۱۶۹	۲۱	۸۶۶	%۳۹	۲۷۶	۰	۱۳۸۰	%۶۱	۲۲۴۶
نخجوان	۶۷۸	۱۶۹	۳۶۰۰	%۸۰	۱۷۷	۰	۸۸۰	%۲۰	۴۴۸۰
اردوباد	۳۶۴	۲۲۵	۲۰۴۵	%۱۰۰	۰	۰	۰	۰	۲۰۴۵
سایر مواضع	۱۷۹	۱۱	۹۰۶	%۹۰	۲۱	۰	۱۰۵	%۱۰	۱۰۱۱
سدرک	۲۱۳	۴	۱۰۶۹	%۱۰۰	۰	۰	۰	۰	۱۰۶۹
سیسیان	۹۵	۱۴	۴۸۹	%۵۳	۸۷	۰	۰	%۴۷	۴۸۹
سورمه‌لی	۳۸۰	۵۲	۱۹۵۲	%۷۳	۱۴۴	۱۹	۷۳۹	%۲۷	۲۶۹۱
شور	۱۸۲۰	۰	۹۱۰۰	%۱۰۰	۰	۰	۰	۰	۹۱۰۰
شروت	۶۴	۲۶	۳۴۶	%۵۸	۵۰	۰	۲۵۰	%۴۳	۵۹۶
شورگل	۶۱۴	۳	۳۰۷۳	%۵۹	۴۲۵	۴	۲۱۲۹	%۴۱	۵۲۰۲
وادی	۳۹۶	۶۴	۲۰۴۴	%۷۵	۱۳۲	۱۶	۶۷۶	%۲۵	۲۷۲۰
مجموع	۱۲۰۵۲	۱۵۹۵	۶۱۸۹۶	%۵۴	۱۰۵۱۰	۵۰۰	۵۲۶۱۰	%۴۶	۱۱۴۵۰۶

جدول شماره ۳

اسامی عشایر ایالت روان	جای اسکان عشایر براساس دفتر ۱۵۹۰م	جای اسکان عشایر براساس دفتر ۱۷۲۷م
آغاجری	کاربی	کارنی
آپاود	کاربی، ارمو	شورگل
عرب کرلو	-	کاربی، ایقدر
عربلو	-	قیرخ بولاق
افشار	وادی	وادی، شورگل
ایرملو	-	شورگل
براتلو	ابنیک	-
بیات	-	کاربی، سورمه‌لی، شور
بایر دلو	-	کاربی، کارنی
بایندر	-	شورگل
بیگ دلو	-	کارنی، شور
جلایرلی	-	آرالیک
چاقاتای	-	دره آلكس
چینی	-	کارنی، سورمه‌لی
دیلیر	آقچه قله	قیرخ بولاق، کارنی
دنبیلو	-	ماکو، سدرک، آرالیک
ایمرلو	-	کاربی، شورگل
قاقاووز	-	کارنی

اسامی عشایر ایالت روان	جای اسکان عشایر براساس دفتر ۱۵۹۰م	جای اسکان عشایر براساس دفتر ۱۷۲۷م
حاجیلار	کاربی	ماکو
خلیفه بچنگ	-	سورمه‌لی
خنیسلو	-	دره آلكس
ایقدر	-	ایقدر
قاجارلو	-	کابی، سورمه‌لی، آرالیک
قار قوبنلو	روان، ارالیک، آقچه قله	کارنی، ایقدر، آرالیک
قاقینک	شورور	شورور
قبحاق	-	شورگل
کوجری	-	کاربی
قوبنلو	-	کاربی
قوزوقدنلو	-	کاربی، آرالیک، شورگل
مقانلو	ارمو	کاربی، شورور، شورگل، دره آلكس
مقدن	-	کاربی
اوغز	-	شورور
اوزانلار	روان	ماکو، کاربی، شورور
پچینگ	-	سیسیان
پورناک	-	ماکو
ریحانلو	-	کاربی، وادی، ایقدر، آرالیک
روملو	ارموی	-
سعدلو	روان، کاربی	کاربی، کارنی
سماگر	کاربی	کاربی
سالور	-	شورور
شاملو	روان	قیرخ بولاق
شام‌درویش	-	آباران
شپیک‌لو	-	وادی، آرالیک
تاش	-	کاربی، وادی
تاتار	-	وادی
تایجلو	-	قیرخ بولاق
تجیرلی	-	ایقدر، آرالیک
تکلو	-	قیرخ بولاق
ترکمه	-	کاربی، وادی
تووز	کاربی	قیرخ بولاق، کارنی
ترکمن	-	کاربی
اوز	-	-
یساولو	-	-
یوا	-	کارنی
یئرگیر	زر، زبیل	-

مقایسهٔ این آمار نشان می‌دهد که در طول حاکمیت صفویان ساختار جمعیتی، طبقاتی، قومی و مذهبی ایالت روان با پذیرش تغییرات محسوس بیشتر به سمت برتری یافتن طبقات مسلمان بر غیرمسلمان و ترک بر اقوام غیرترک حرکت کرده است. برطبق یادداشت‌های این دفاتر، این ایالت توده‌های جمعیتی مختلفی را در خود جای داده است. با توجه به این که بنیان اقتصاد «روان» بر کشاورزی استوار بوده است، بنابراین بخش مهمی از مردم منطقه در ردیف طبقات کشاورز و روستائین قرار داشتند. همچنین وجود ایلات و عشایر متعدد در نواحی مختلف «روان»، گروه‌های یکجانشین و عشایر را در خود جای داده است.

مسئله مهمی که ذهن خوانندهٔ دفاتر را به خود مشغول می‌کند، وجود نواحی ای است که در مقطعی خالی از جمعیت شده‌اند. دلایل زیادی برای این موضوع می‌توان در نظر گرفت. با واکاوی منابع تاریخی مشخص می‌گردد که نواحی مختلف آذربایجان درگیر مسائل مختلفی چون کشمکش‌های سیاسی و نظامی نیروهای مختلف داخلی و خارجی، شیوع بیماری‌های متنوع، شرایط سخت زندگی در روستا بر اثر مالیات‌های روزافزون و گسترش فقر و سختی معیشت روبه‌رو بوده است که منجر به کوچ‌های اجباری اهالی منطقه به خصوص از روستاها به شهرها شده است. این کوچ‌های اجباری تغییرات زیادی در ترکیب جمعیت، تراکم انسانی، تنوع قومی - نژادی و وضعیت اقتصادی - اجتماعی منطقه ایجاد کرد. البته این کوچ‌های اجباری گاهی دلایل سیاسی داشت. به عنوان مثال نسخ خطی حاضر نشان می‌دهند که بیست هزار نفر از عشایر سنی توسط عثمانی‌ها به منطقه «شورگل» کوچانده شدند (Bünyadov, 1996: 12). در واقع عثمانی‌ها به منظور تثبیت حاکمیت خود و کاهش قدرت ایلات و گروه‌های شیعه و غیرمسلمانان، سعی داشتند تا ساختار مذهبی ایالت «روان» را به سمت برتری تسنن تغییر دهند. سیاهه‌های لوی «روان»، چهرهٔ روشنی از تقسیم‌بندی جغرافیایی به خصوص جغرافیای اداری را ارائه می‌دهد. چرا که در طی هر دو سرشماری اسامی نواحی مختلف ایالت «روان یا چغورسعد» به صورت دقیق ذکر شده است. به جز تغییرات کوچکی که در حوزه اداری نواحی وابسته بدان صورت گرفته، ایالت روان در مقطع زمانی اول متشکل از ۲۷ ناحیه و در مقطع زمانی دوم متشکل از ۲۸ ناحیه بوده است که نشان‌دهندهٔ بزرگی و اهمیت این بخش از مناطق بیگلریگی نشین صفویان دارد. ذکر نام تمامی عشایر ایالت و مکان‌های ییلاق، قشلاق، میزان تراکم انسانی آنها در نواحی مختلف و مقدار «آقچه یا آغچا»^۱

۱. پول نقره‌ای کوچکی که برای نخستین بار در بورس ضرب گردید. در ابتدا (۶ قیراط یا ۱/۱۵۴) گرم بود اما طی سده

۱۸ م. ارزش خود را به شکل شگفت‌انگیزی از دست داد و معادل یک فروش گشت. (سلماسی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۱)

که باید پرداخت می‌کردند، از موارد دیگر اهمیت این منبع ارزشمند تاریخ ایالت «روان» می‌باشد که در جدول شماره سه به آن پرداخته شده است.

ب) وضعیت مالیاتی ایالت

داده‌های مالیاتی موجود در دفاتر روان بیشتر برگرفته از سیستم مالیات‌گیری عثمانی است. این سیستم پیچیده، منظم و دقیق مشخص می‌کند که مردم ایالت روان در داخل یک سیستم سخت و سفت مالیاتی قرار داشتند که تفاوت اساسی با نظام مالیات‌گیری ایران عصر صفوی داشت. بیشترین اطلاعات ناب و بکر این دفاتر، تعداد مؤدیان مالیاتی به همراه نوع پیشه، نوع خاک و زمین (مانند: اراضی خاص همایون، تیمار و زعامت)، مذهب، تعداد شهرها و روستاها، وضعیت فیزیکی شهرها، محل حضور ایلات، تعداد خانه‌ها و خانوارها، تعداد افراد مجرد و متأهل، افراد معلول، مسلمان و غیرمسلمان، میزان واردات و صادرات ایالت، میزان و انواع تولیدات زراعی، دامی و باغداری و در نهایت میزان و نوع مالیات که به صورت جنسی و یا نقدی پرداخت می‌گردید و میزان مالیاتی که هر ده یا شهر باید به صورت کلی به خزانه می‌پرداختند، و مواردی از این قبیل را دربر می‌گیرد.

انواع مالیات‌ها

رعایا براساس مقدار زمین و یا نوع حرفه و وابستگی طبقاتی و قومی - مذهبی خود یکی از انواع مالیات‌های زیر را پرداخت می‌کردند:

مالیات «چیفت»: این واژه از کلمه «جفت» در زبان فارسی گرفته شده است و به معنای مقدار زمینی که یک جفت گاو نر از صبح تا شب می‌توانستند شخم بزنند، به کار می‌رفت. اگر رعیتی متأهل بود و مقدار کافی زمین زراعی داشت، باید مالیات «چیفت» را پرداخت می‌کرد که مقدار آن «۵۰» آقچه بود و هر آقچه معادل «۱/۱۵۴» گرم نقره بوده است.

مالیات «نیم‌چیفت»: همان‌طور که از نامش پیداست، کسانی که نصف «چیفت» زمین در اختیار داشتند، باید مالیات «نیم‌چیفت» را که معادل «۲۵» آقچه بود، پرداخت می‌کردند (İnalçik, A, cvm, 2010: 313-314). مالیات «بناک»: افرادی که کمتر از «نیم‌چیفت» زمین داشتند، باید مالیات «بناک» را پرداخت می‌کردند که معادل «۱۸» آقچه بود و مالیات «دونوم»، مالیاتی بود که از زمین‌های کمتر از «چیفت و نیم‌چیفت» دریافت می‌شد (Babacan, 1994: 34).

مالیات «جبا»: اگر رعایای متأهل از خود زمین اختصاصی نداشتند، باید مالیات «جبا» را پرداخت می کردند که معادل «۱۲» آقچه بود و اگر رعیتی مجرد بود و زمین اختصاصی نداشت باید «۶» آقچه مالیات می داد. غیرمسلمانان باید مالیاتی معادل «۲۵» آقچه پرداخت می کردند که به آن «اسپنجه» می گفتند و مالیات «قشلاق» بسته به وسعت قشلاق دریافت می شد. مالیات گمرک، مالیات حبوبات (که از حبوباتی مانند گندم، جو، عدس، نخود، چلتوک، پنبه)، مالیات کتان، مالیات بستان، مالیات میوه، مالیات شیره، مالیات زنبورداری، مالیات حیوان داری و گله داری که شامل عادت اغنام (مالیاتی که از بابت گوسفند و بز دریافت می شد)، مالیات های مقطوع شامل مالیات باغ ها و رسم یاتاک (اسکان)، مالیات احتساب (کسی که نظارت بر بازار داشت) که شامل مالیات هایی رنگرزی، میخانه، شمعیخانه، قصابخانه، باشخانه (جایی که حیوان سر بریده می شد)؛ مالیات عسسه (مالیاتی که نگهبانان بازار دریافت می کردند) و مالیات بذرخانه، مالیات باد هوا که از جشن ها، عروسی ها، جرم و جنایت دریافت می شد؛ مالیات دشتبانی، مالیات رسم های خارجی (مالیاتی که از چشمان محررها پنهان مانده بود و به این مالیات ها، مالیات های خارج از دفتر گفته می شود و شامل رعایا نیز می شود؛ یعنی رعایا و زمین هایی که در سرشماری فراموش شده اند؛ مالیات محصول بیت المال عمومی (مالیاتی که از محصولات بیت المال گرفته می شد) از جمله سایر مالیات ها بود.

مالیات «چهارپایان» از هر دو گوسفند یک آقچه، مالیات «رسم آخور» از هر گله در زمستان یک گوسفند و «مالیات دشتبانی» به عنوان جریمهٔ کسانی که قانون های دشتبانی را رعایت نمی کردند؛ از صاحب هر گوسفند پنج آقچه دریافت می کرد. در «مالیات عشرعسل» از هر «کوان»^۱ لانهٔ زنبورعسل پرمحصول، دو آقچه و متوسط، یک آقچه و از «مالیات آسیاب» پنج آقچه دریافت می گردید و برای مجازات آدم کش ها و جریمه زناکاران بسته به قاعده مالیات می گرفتند (BOA, T.T.D633:7-9). طبق مالیات «رسم عروسانه» از دختران مجرد شصت آقچه و از بیوه زنان به هنگام ازدواج سی آقچه دریافت می گردید. همچنین مالیات «باج بازار» از غلاتی که برای فروش به شهر آورده می شد «مد» (هر بیست کیلو استانبول نیم کیلو) و از فروش هر شش کیلو آرد، دو درصد می گرفت. اگر این اموال از شهرها برای فروش به خارج از شهر می رفتند از بار هر اسب دو آقچه و از بار شتر چهار آقچه دریافت می گردید. از محصولاتمانند کره، عسل، میوه تر و خشک و برنج هر «نوقی» (یک من دوازده نوقیه است) دو آقچه اخذ می شد (BOA, T.T.D633:10). برای اموال دیگر مانند فروشندگان اسب، قاطر، گاومیش و... مالیاتی

برابر با چهار آقچه وصول می‌گردید و از کم‌فروشی‌ها در بازار برای هر یک درهم، یک آقچه، از مغازه‌داران به عنوان «عسسیه» دو آقچه و از اهل حرفه‌ها نصف آن را می‌گرفتند.

محررها پس از سرشماری در محله‌ها شغل‌هایی مانند یراق‌ساز، کفاش، بقال، نانوا، آرایشگر، آهنگر، کلاه‌دوز، بزاز، خیاط، الکچی، مجلد(جلدساز)، چاقچورچی، زرگر، درودگر و غیره را ثبت کرده و میزان مالیات مقرر شده برای اهل حرفه‌ها را با اندکی تفاوت مشخص می‌نمودند. کارگزاران مالیاتی از مغازه‌های معمولی دو آقچه و از اهل حرفه یک آقچه وصول می‌کردند. مهم‌ترین منبع درآمد‌های مالیاتی، مالیات‌های اراضی بود که با ثبت تعداد و نوع زمین‌ها، نوع محصول زراعی، دامی و باغبانی، مقدار زمین متعلق به افراد، انواع فنون و ابزارآلات زراعی و میزان محصولات مشخص می‌گردید. بررسی میزان مالیات‌های اراضی مشخص می‌کند که اقتصاد ایالت، اقتصاد کشاورزی بود و بیشترین بخش نیروی کار نیز با تمرکز در این قست‌ها، بخش اعظم درآمد‌های مالیاتی را به خزانه پرداخت می‌کردند. افرادی چون، امام(آخوند)، خطیب، موذن، قرآن‌خوان، کدخدا، شیخ‌زادگان، سید، عطار، قاضی، فرآش، مفتی، واعظ، جزء‌خوان و معلولان جسمی معاف از مالیات بودند (BOA, T.T, D, 633: 119-121). همچنین مقایسه اطلاعات مربوط به سال‌های یادشده از افزایش نزدیک به دو برابری مالیات‌ها حکایت دارد. به‌طوری‌که میزان درآمد ارضی ایالت طیسال (۱۵۹۰م) از «۱۲۶۹۸۵» آقچه به «۲۶۶۸۷۳» آقچه در (۱۷۲۷م) رسیده است. این اطلاعات ناب در منابع رسمی قرن دهم و دوازدهم هجری برابر با قرن شانزدهم و هیجدهم میلادی یا وجود ندارد یا به مواردی اندک و ناچیز بسنده کرده است. اما این منبع ارزشمند با توجه به این‌که با هدف دریافت مالیات به سرشماری رعایا پرداخته‌است، اثری ارزشمند برای بیان تعداد نفوس و وضعیت اجتماعی- اقتصادی این منطقه است.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که دفاتر تحریر به عنوان منبع دست اول تاریخ ایران به‌صورت نسخ خطی از سال نگارش تاکنون در آرشیو عثمانی نگهداری می‌شود. این مقاله سعی بر این داشت تا با الگو قرار دادن یکی از ایالت‌های تحت اشغال عثمانی در دوره صفویان، جایگاه ارزشمند دفاتر تحریر را در بازشناسی تاریخ اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی ایران بیان کند. دفاتر تحریر می‌توانند نقاط کور منابع دست اول سده دهم و دوازدهم قمری مطابق با شانزدهم و هیجدهم میلادی را پوشش دهند و توانایی دور شدن از موضوعات سیاسی و پرداختن به تاریخ اجتماعی مناطق غرب و شمال غرب ایران را فراهم نمایند. این دفاتر اطلاعاتی درباره

جمعیت‌شناسی ایالت، ناحیه‌ها و روستاها، تعداد مؤدیان مالیاتی و مالیات‌دهندگان، تقسیمات اراضی و نحوهٔ اداره آنها، انواع مالیات‌ها، وضعیت فیزیکی شهرها و اشتغال اهالی، میزان جمعیت شهری، نوع اصناف و ... ارائه کرده و تعداد جمعیت نواحی مختلف ایالت «روان» و مقایسه جمعیت مسلمان و غیرمسلمان آن را در دو دورهٔ متفاوت میسر می‌کند.

طبق آمار به‌دست آمده از دفاتر مفصل (۱۵۹۰م)، تعداد جمعیت ایالت «روان» در مجموع «۴۵۴۷۸» نفر با «۸۹۷۹» خانه بوده است که از مجموع آن، جمعیت مسلمان را «۱۷۱۳۳» نفر به همراه «۳۳۲۰» خانه و «۷۷۶» نفر مجرد و غیرمسلمانان را «۵۶۵۹» خانه و «۲۸۳۴۵» نفر نشان می‌دهد. هر خانه ۵ نفر به علاوه مجردها برآورد شده است که از این جمعیت ۳۸ درصد ترک و مسلمان و ۶۲ درصد غیرمسلمان می‌باشد. اما دفاتر (۱۷۲۷م) از تغییرات ایجادشده در ساختار جمعیتی، قومی و مذهبی منطقه حکایت دارد. طبق این آمار، جمعیت مالیاتی ایالت «روان» در مجموع «۱۱۴۵۰۶» هزار نفر ثبت شده است که نشان‌دهندهٔ افزایش قابل توجه جمعیت منطقه می‌باشد. از این تعداد، «۶۱۸۹۶» هزار نفر مسلمان و «۵۲۶۱۰» هزار نفر غیرمسلمان بوده است و جمعیت مسلمان ترک از ۳۴ درصد به ۵۴ درصد افزایش یافته است و آمار سرشماری‌های صورت گرفته از افزایش ۱۳۵ درصدی مؤدیان مالیاتی خبر می‌دهد.

مقایسه دو جدول مالیاتی مربوط به سال‌های یادشده، میزان درآمد ارضی ایالت و افزایش دو برابری آن از «۱۲۶۹۸۵» آقچه در ۱۵۹۰م/۹۹۸ه.ق به «۲۶۶۸۷۳» آقچه در ۱۷۲۷م/۱۱۳۹ه.ق را بازگو می‌نماید. با تکیه بر داده‌های این دفاتر می‌توان گفت که ایالت «روان» در داخل سیستم مالیاتی پیچیده و منظم اداره می‌شد و سیستم مالیاتی آن براساس اشتغال اهالی تهیه شده بود. اقتصاد ایالت، اقتصاد کشاورزی بود و بیشترین بخش نیروی کار نیز با تمرکز در این قسمت‌ها، قسمت اعظم درآمدهای مالیاتی را به خزانه پرداخت می‌کرد. این اقتصاد بر سه بخش زراعت، دامداری و باغداری تقسیم شده بود و تعیین نوع مالیات‌ها هم بیشتر بر فعالیت این سه قسم استوار بود. این سیستم مالیاتی بسیار قوی، منظم و دقیق بوده است و تفاوت اساسی با سیستم مالیات‌گیری ایران عصر صفوی و حتی ادوار دیگر داشت. این دفاتر امکان شناختی مطمئن از طبقات و ترکیب اجتماعی - دینی اهالی، طرز معیشت، نوع اشتغال، میزان درآمد و نوع محصولات زیر کشت را فراهم می‌کند و صورتی واقعی از فضای زندگی ساکنان ایالت «روان» در مقاطع زمانی مورد بحث ارائه می‌کند که خود بازگوکنندهٔ ارزش بی‌بدیل این دفاتر برای تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران است.

منابع و مآخذ

- اوزگودنلی، عثمان (۱۳۹۰). «اسناد بایگانی‌های ترکیه درباره ایران». *اسناد بهارستان*. ترجمه فرهاد دشتکی‌نیا و میرصمد موسوی. سال اول. شماره ۲. ص ۳۲۵-۳۳۲.
- برن، رهبر (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ترکمان، اسکندیگ منشی (۱۳۵۰). *عالم آرای عباسی*. ج ۳. تصحیح ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- سلماسی‌زاده، محمد و یاخشی‌خانیم نصیراوا (۱۳۹۱). «بازشناسی یک منبع دست اول برای تاریخ ایران (نسخه خطی دفتر مفصل‌لوای [ایالت] ارومیه و خلخال)». *فصلنامه گنجینه اسناد*، سال بیست و سوم. دفتر دوم. ص ۲۱-۶.
- سومر، فاروق (۱۳۶۹). *قراقویونلوها*. ج ۱. ترجمه وهاب ولی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سیوری، راجر (۱۳۹۲). *ایران عصر صفوی*. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶). *تاریخ دیاربکر*. تصحیح و اهتمام نجاتی لوغال و فاروق سومر. تهران: انتشارات طهوری.
- لکه‌هارت، لارنس (۱۳۳۱). *نادرشاه*. ترجمه مشفق همدانی. تهران: امیرکبیر.
- مروزی، محمد کاظم (۱۳۷۴). *عالم آرای نادری*. ج ۱. تصحیح محمدامین ریاحی. تهران: انتشارات علمی.
- موسوی بجنوردی، محمد کاظم (زیر نظر) (۱۳۸۳). *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی*. ج ۱۳. تهران: بنیاد دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). *دستور شهریاران*. محقق و مصحح محمد نادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- نصیری، محمدرضا (۱۳۶۴). *اسناد و مکاتبات تاریخی ایران «دوره افشاریه»*. گیلان: نشر جهاد دانشگاهی.
- واله‌قزوینی اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲). *خلدبرین*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- Aktepe, Münir (1970). *1724-1720, Osmani-İran münasebetleri Ve SilahŞöR Kemani Mustafa aganın REVAN FETİH-NAMESİ*. Yay: İstanbul.
- _____. (1986). *İA*. Mili Eğitim Yay: İstanbul, IX. s514-522.
- Bala, Mirza (1986). *Erevan*. İA. Mili Eğitim Yay: İstanbul, IV. s315-311.
- Barkan, Ömer İltfı (1953). *Tarihi Demografi Araştırmaları ve osmanlı Tarihi, Türkyat Mecmuası*. İstanbul Üniversitesi Türkyat Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- _____. (1986). *Timar*, İA. Mili Eğitim Yay: İstanbul, XI, s286-333.
- Babacan, Hasan (1994). *1590(999) Tarihli Tehrir Defterine Ğora Revan kezasi*. Ondokuzmays üniversitesi: Yüksek lisans Tezi.
- Bilgili, Alisinan (2004). *Osmanlı İRan ve Azerbaycan*, Bozkir Yay: İstanbul.

- BOA ,MD,27,hnr,241.s28.**
BOA ,MD,74,hnr,562.s248.
BOA ,T.T.D,633.
BOA ,T.T.D,901.
BOA ,T.T.D,905.
BOA ,T.T.D,895.
Bournuotian,Georg A (1992).*Tha Khanate Erevan under Qajar Rule; 1795-1828.* California.
Bünyatov, Ziya ve Memedov,Hüsamaddin (1996). *İrevan Eyalatinin icmal Defteri.* Baki.
Evlyaçelebi (1935).*Seyahatname.c2*,Yapi Kerdi Yay:İstanbul.
Gelibolulu, Mustafa ve Ali,Künhhül (1339). *Ahbar.c2.*İstanbul.
Göyünç, Necat (1979).*Hane Deyimi Hakında.*İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi.sayı32: İstanbul,s331-348.
İlgaz,selcuk (2010).*Osmanlı Hakimiyetinde Revan.*Atatürk Üniversitesi.
İnalçık,Halil (2010).*Osmanlılar Fütühat İmparatorluk Avrupa ile İlişkiler.*İstanbul.
_____ (2010).*Çiftlik.*A. Mili Eğitim Yay:İstanbul,s313-314.
_____ (2010).*Tehrir defteri.*İA.c39. Mili Eğitim Yay:İstanbul,s425-427.
İvecan,Raif (2007).*Osmanlı Hakimiyetinde Revan1724-1746.*Marmara Üniversitesi: Doktora tezi.
Kirzioglu,M.Fhrattin (1963).*İrevan/Revan.*Türk Kültürünün Araştırma Enistütü Yay: Ankara ,XI,s31-37.
_____ (1953).*kars Tarihi.*İşıl Matbaası Yay,s53.
peçevi,İbrahim efendi (1999).*Peçevi tarihi.*kültür Bakanlığı Yay: Ankara.
Solak-zade,Mehmed Hemdemi çelebi (1989).*Solak-Zade Tarihi.* kültürBakanlığı Yay: Ankara.
Sümer, Faruk (1976). *sefevi Devletinin kuruluşu ve Gelişmeleri Anadülü Türkmenlerinin Rolü.*Ankara.
Türk-İslam Toprak Hukuk (1980). *Tatbikanin,Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı şekilleri,şeri Miras Hukuk ve Evlatlık Vakıflar.* Toplu EserlerI:İstanbul,s 209-230.
Uzunçarşılı,İsmailHakki (1973).*Osmanlı Tarihi.*cIII.TTK Yay: Ankara.

References in English

- Aktepe, M. 1970.1724-1720,Osmani-İran münasebetleri Ve Silahşör Kemani Mustafa aganın REVAN FETİH-NAMESİ. Yay,İstanbul. (In Turkish) **(Book)**
_____ 1986. İA. Mili EğitimYay, İstanbul,IX. 514-522. (In Turkish) **(Journal)**
Babacan, H. 1994. 1590(999)Tarihli Tehrir Defterine Göra Revan kezası. Ondokuzmays üniversitesi,Yüksek lisans Tezi. (In Turkish) **(Thesis)**
Bala, M. 1986. Erevan. İA. Mili Eğitim Yay, İstanbul,IV.s315-311. (In Turkish) **(Journal)**
Barkan, Ö.L.1953. Tarihi Demografi Araştırmaları ve osmanlı Tarihi ,Türkyat Mecmuası. İstanbul Üniversitesi Türkyat Enstitüsü Yayınları,İstanbul. (In Turkish) **(Book)**
_____ 1986. Timar,İA. Mili Eğitim Yay, X11: 286-333. (In Turkish) **(Journal)**
Bilgili, A. 2004. Osmanlı İran ve AzerbaycanI. BozkırYay, İstanbul. (In Turkish) **(Book)**
BOA ,MD,27,hnr,241.s28.

- BOA ,MD,74,hnr,562.s248.
BOA ,T.T.D,633.
BOA ,T.T.D,901.
BOA ,T.T.D,905.
BOA ,T.T.D,895.
Bournuotian, G.A.1992. The Khanate Erevan under Qajar Rule;1795-1828. California. (In English) (**Book**)
Bran, R. 1970. Nizāmi İyālāt dar Dūriyi Şafawīyih. Bungāhi Tardjumih wa Nashri Kitāb, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Būnyatov, Z. & M. Hūsamaddin. 1996. İrevan Eyalatinin icmal Defteri.Baki. (In Azeri) (**Book**)
Evlyaçelebi. 1935. Seyahatname. C.2.Yapi Kerdi Yay, İstanbul. (In Turkish) (**Book**)
Gelibolulu, M. & A. Kūnhhül. 1339. Ahbar. C.2. İstanbul. (In Turkish) (**Book**)
Göyünç, N. 1979. Hane Deyimi Hakinda.İstanbul üniversitesi Edebyat Fakultesi, Tarih Dergisi, 32: 331-348. (In Turkish) (**Journal**)
İlgaz, S. 2010.Osmanli Hakmiyetinde Revan. Atatürk Üniversitesi, (n.p). (In Turkish) (**Book**)
İnalcık, H. 2010. Osmanlılar Fütühat İmperatorluk Avrupa ile İlişkiler. (n.n), İstanbul. (In Turkish) (**Book**)
_____ 2010. Çiftlik. A. Mili Eğitim Yay: 313-314. (In Turkish) (**Journal**)
_____ 2010. Tehrir Defteri.IA. C.39. Mili Eğitim Yay: 425-427. (In Turkish) (**Journal**)
İvecan, R. 2007. Osmanli Hakmiyetinde Revan1724-1746. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi. (In Turkish) (**Thesis**)
Kirzioğlu, M.F.1963. İrevan/Revan.Türk Kültürünün Araştırma Enistütü Yay, Ankara .XI: 31-37. (In Turkish) (**Journal**)
_____ 1953. Kars Tarihi.İşıl Matbaası Yay: 53. (In Turkish) (**Journal**)
Lockhart, L. 1952. Nādir Shāh. M. Hamidānī. (Translator). Amīr Kabīr, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Marwazī, M.K. 1995. ‘Ālam Ārāyi Nādirī. M.A. Rīyāhī. (Editor). ‘İlmī, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Mūsawī Būdjinūrdī, M.K. 2004. Dā’iraht al-Ma’arifi Buzurgi İslāmī. Vol. 13. The Center for Great Islamic Encyclopedia (CGIE), Tehran. (In Persian) (**Book**)
Naşīrī, M.I.Z. 1994. Dastūri Shahrīyārān. M.N. Naşīrī Muqadam. (Editor). Bunyādi Mukūfāti Maḥmūd Afshār, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Naşīrī, M.R. 1985. Asnād wa Mukātibātiyi Tārīkhīyi İrān Dūriyih Afshārīyih. Djahādī Dānīshgāhī, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Özgüdenli, O. 2011. Asnādi Bāygānihāyi Turkīyih Darbāriyih İrān. F. Dashatakīniyā. & M.Ş. Mūsawī. (Translator). Asnādi Bahāristān, 1(2): 325-332. (In Persian) (**Journal**)
Salmāsizādih, M. & Y.Kh. Naşīruwā. 2012. Bāzshināsīyi Yik Manba’i Dasti Awal Barāyi Tārīkhī İrān. Asnādi Bāygānihāyi Turkīyih Darbāriyih İrān. F. Dashatakīniyā. & M.Ş. Mūsawī. (Translator). Gandjīniyih Asnādi, 23(2): 6-21. (In Persian) (**Journal**)
Savory, R. 2013. İrāni ‘Aşri Şafawī. K. ‘Azīzī. (Translator). Markaz, Tehran. (In Persian) (**Book**)
Solak-zade, M.H.ç. 1989. So lak-Zade Tarihi.kültürBakanlığı Yay, Ankara. (In Turkish) (**Book**)

- Sümer, F. 1976. Sefevi Devletinin kuruluşu ve Gelişmeleri Anadülü Türkmenlerinin Rolü, Ankara. (In Turkish) (**Book**)
- Sümer, F. 1990. *Qarāquyūnlūhā*. Vol.1. W. Walī. (Translator). Muṭālī'āt wa Taḥqīqātī Farhangī, Tehran. (In Persian) (**Book**)
- Ṭīhrānī, A. 1977. *Tārīkhi Dīyāri Bakrīyih*. N. Lūghāl. & F. Sümir. (Translator). Ṭahūrī, Tehran. (In Persian) (**Book**)
- Turkmān, I.B.M. 1971. 'Ālam Ārāyi 'Abāsī. Vol.3. Ī. Afshār. (Editor). Amīr Kabīr, Tehran. (In Persian) (**Book**)
- Türk-İslam Toprak Hukuk.1980. Tatbikanin, Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı şekilleri, şeri Miras Hukuk ve Evlatlık Vakıflar. Toplu Eserler I, İstanbul: 209-230. (In Turkish) (**Journal**)
- Uzunçarşılı, İ.H. 1973. Osmanlı Tarihi. cIII. TTK Yay, Ankara. (In Turkish) (**Book**)
- Wālih Qazwīnī İşfihānī, M.Y. 1993. *Khuldi Barīn*. M.H. Muḥadīth. (Editor). Bunyādī Mūkūfātī Maḥmūd Afshār, Tehran. (In Persian) (**Book**)
- Peçevi, İ.E. 1999). Peçevi Tarihi. kültür Bakanlığı Yay, Ankara. (In Turkish) (**Book**)

Archive of SID

**Recognition of the social and economic history of Ravan State
based on the comparison between manuscripts of the writing of
the "Lavay Ravan" in two sections of 1727 and 1590 AD¹**

MirSamad Musavi²

Simin Setayesh³

Received: 29/08/2018

Accepted: 12/02/2019

Abstract

The lack of resources in the field of Iranian social history has limited the knowledge of historians in this field of Iranian history. In such a situation, the documents, according to the position held in the historical sources, can be a good basis for historical researches, and give citation and investigating value to historian's findings. Therefore, it is necessary to identify and introduce these resources, such as detailed and brief books from the Ottoman archives regarding Iran's history. The main objective of this research is to investigate the content of the detailed and brief books of the state "Ravan" at two time periods (1590 and 1727) and to explain the significance, position and unique value of these historical works for research on social, economic, political and cultural issues in Iran. This paper has been done with an analytical-

---

¹. DOI: 10.22051/hph.2019.18847.1190

². Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University (Corresponding Author). m.samad59@gmail.com

³. Master, Professor, Department of History, Payame Noor University. siminsetayesh2@gmail.com

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507

Biannual Journal of Historical Perspective & Historiography Alzahra
University
Vol.28, No.21, 2018
<http://hph.alzahra.ac.ir/>

descriptive approach and the results of the research show that these books are the appropriate sources for understanding the types of taxes, demographics, agricultural products, ethnic- racial and religious composition, employment status and types of economic activities, tax revenues and developments in any of these cases.

Keywords: Ravan, Ravan detailed book, Ravan brief book, Demographics, Types of Taxes

Archive of SID